

Т. Г. МОВША

Периодизация и хронология среднего и позднего Триполья

Резюме

Периодизация и хронология позднетрипольских памятников, как и предшествующего времени,— важная составная часть проблемы позднего Триполья.

Накопление новых больших материалов за последние годы вызвало необходимость более дробного членения этапов развития трипольской культуры, намеченных Т. С. Пасек. В связи с этим этапы VII, VI, CI, VII, CII разделены на два подэтапа каждый. Предложен новый этап для памятников расцвета культуры — VIII, разделенный в свою очередь на три подэтапа. В них включены разновременные поселения с зооморфной и антропоморфной росписью на сосудах, прежде относимые к началу позднего Триполья (этапы VI, CI). Согласно этой схеме памятники рассматриваются в хронологической последовательности по локальным группам.

На основании стратиграфических данных, импортов и типологических сопоставлений (при совпадении всей суммы основных признаков керамики) установлено синхронизационное соотношение некоторых трипольских памятников между собой и с памятниками окружающих и отдаленных культур.

В развитии культуры Триполья намечается несколько этапов:

1. С начала среднего Триполья слагается две крупные культурно-исторические области. Одна из них отвечает ареалу расписной керамики, вторая — керамике с углубленным орнаментом.

2. В меру распространения обеих областей происходит их культурная дифференциация на локальные группы.

В результате длительного взаимодействия сложных процессов племен трипольских локальных групп этапов VI — CI с населением других культур, в первую очередь степных, формируются позднетрипольские культуры: софиевская, усатовская, северная лесостепная с ее городско-волынским вариантом.

В северной лесостепной позднетрипольской культуре слагаются элементы подкарпатской культуры шнуровой керамики, раннего этапа верхнеднепровской группы. В сложении культур шнуровой керамики принимали участие и усатовские племена.

В. І. ЦЕХМИСТРЕНКО

До датування гераклейських клейм

У 1926 р. Б. М. Граков уперше в історії вітчизняної епіграфіки зробив спробу дослідити енгліфічну групу керамічних клейм на шийках амфор¹. Він розглянув локалізацію клейм, їх періодизацію і датування. Після ретельного і всебічного аналізу матеріалу автор прийшов до висновку, що ці клейма можуть бути віднесені до Гераклеї Понтійської або Калламії². У ряді наступних праць Б. М. Граков остаточно схилив-

¹ Б. Н. Граков. Энглифические клейма на горлах некоторых эллинистических остродонных амфор.— Труды ГИМ, вып. 1. М., 1926.

² Там же, стор. 199. Думка про гераклейське походження енгліфічних клейм уперше була висловлена співробітником Керченського музею старожитностей Ю. Ю. Марті в 1913 р. (Ю. Ю. Марти. Описание Мелек-Чесменского кургана и его памятников в связи с историей Боспорского царства. Одесса, 1913, стор. 78).

ся до думки про гераклейську їх належність³. Цієї думки тепер дотримуються майже всі, хто тією чи іншою мірою розглядав гераклейські клейма, хоч деякі вчені не вважають таку локалізацію остаточною. В. Ф. Гайдукевич, наприклад, продовжував називати їх енгліфічними, додаючи так звані гераклейські⁴.

Не менш важлива періодизація амфорних клейм на шийках. За особливостями алфавіту вони поділені Б. М. Граковим на дві групи. Правда, він мав сумнів щодо правильності датування лише за допомогою палеографічного методу⁵.

Через 40 років після опублікування праці Б. М. Гракова з новою періодизацією виступив І. Б. Брашинський⁶, який на відміну від свого попередника в основу вивчення гераклейських клейм узяв метод формального, зовнішнього аналізу написів і тільки частково застосував дані палеографії. Він поділяє енгліфічні клейма на п'ять етапів або хронологічних груп.

До I групи зараховано клейма, що містять одне ім'я. Іноді на шийках амфор є лише одне клеймо з іменем гончаря або чиновника, зрідка трапляються сполучення двох, але кожного разу вони даються в самостійних штемпелях. Ім'я чиновника не має ніякого супровідного слова. II група характерна поєднанням імені магістратів і гончарів в одному штемпелі. Ім'я чиновника дано також без супровідного слова⁷, але те саме, що й на попередньому етапі. Різниця полягає лише в тому, що у першому випадку обидва імені виступали у самостійних штемпелях, а тут зосереджуються в одному клеймі.

Чи правильно зробив автор, поклавши в основу періодизації принцип різних схем побудови написів? Звертаючись до інших груп керамічних клейм, вкажемо добре відому синопську астиномну групу Посідея Гефестодорова⁸. Легенда її розподіляється на двох клеймах: в одному стоїть ім'я астинома, в іншому — гончаря⁹. Є. М. Придик і Б. М. Граков наводять приклад синопської черепиці, на якій обидва штемпелі стоять разом, один під одним¹⁰. Тут таке саме розташування імен, як і в I групі гераклейських клейм за періодизацією І. Б. Брашинського. Водночас з розподілом складових частин напису в різних штемпелях зустрічаються синопські клейма групи астинома Посідея, в яких поєднуються імена астинома і гончаря¹¹. Тут вони зосереджені так, як у II групі гераклейського клеймування за І. Б. Брашинським.

На нашу думку, не може бути впевненості у тому, що серед гераклейських клейм немає магістратських груп типу синопської астиномної групи Посідея¹². Значить, визначення груп з розподілом складових

³ Б. Н. Граков. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов. М., 1929, стор. 26, 36, 72; його ж. Клейменная тара эпохи эллинизма, как источник для истории производства и торговли. Диссертация. М., 1939.— Архив ИА АН СРСР, № 538.

⁴ В. Ф. Гайдукевич. Мирмекийские зольники — эшары.— КСИА, № 103. М., 1965, стор. 31; його ж. Некоторые вопросы экономической истории Веспора — ВДИ. № 1. М., 1966, стор. 51.

⁵ Б. Н. Граков, Энглифические клейма..., стор. 175—176.

⁶ И. Б. Брашинский. Керамические клейма Гераклеи Понтийской.— НЭ, V, 1965, стор. 10—30.

⁷ Там же, стор. 21, 23.

⁸ Б. Н. Граков. Древнегреческие керамические клейма..., стор. 134, № 26.

⁹ В. И. Цехмистренко. К вопросу о периодизации синопских керамических клейм.— СА, № 1, 1958. М., стор. 62.

¹⁰ Б. Н. Граков. Древнегреческие керамические клейма..., табл. 14, рис. 5.

¹¹ Ю. Марти и В. Шкорпил. Керамические надписи, хранящиеся в Мелек-Чесменском кургане в городе Керчи.— ЗООИД, XXVIII, 1910, стор. 126; Б. Н. Граков. Древнегреческие керамические клейма..., стор. 134, № 26; та ін.

¹² У системі клеймування група астинома Посідея не відповідає схемі побудови напису.

частин напису в одному чи двох клеймах методично неправильно, і, отже, такий принцип не можна вважати ознакою періодизації*.

Для розрізнення II і III груп, які мають спільні ознаки (зосередження складових частин написів в одному клеймі), І. Б. Брашинський запропонував інший принцип. Він вважає, що клейма III групи набувають нової якості, якої не було на попередніх,— вживання прийменника ЕПІ перед ім'ям чиновника. З усієї маси гераклейських клейм І. Б. Брашинський виділив ті, що мають цей прийменник, і зарахував їх до однієї хронологічної групи. Чи правильно він зробив? Звернемося ще раз до інших типів керамічних клейм, зокрема до I групи Б. М. Гракова.

Якщо в групах астиномів Ендема, Діонісія і Аполлодора та Нікомеда наявний прийменник ЕПІ, то імена Гістієя та Нікомеда ним не супроводжуються. Тимчасом Б. М. Граков об'єднує ці астиноми в одну хронологічну групу¹³. У клеймах з іменем Гефестія прийменник звичайно відсутній, але відомий випадок, коли він є**. У більшості клейм астинома Філона (напис по боках штемпеля) прийменник фігурує, а у деяких його немає¹⁴. Нагадаємо відомі І. Б. Брашинському¹⁵ синопські клейма з іменами Кіра і Філоніка, де не завжди наявний ЕПІ. Б. М. Граков, незважаючи на такі відхилення, відніс ці астиномні групи до одного хронологічного періоду.

Наявність або відсутність прийменника в синопських клеймах не може бути вирішальним для зарахування їх до різних хронологічних груп. Ця ознака є лише додатковим аргументом для уточнення хронології окремих імен чиновників всередині етапу або періоду.

Аналогічна картина спостерігається і в фасосській групі. У клеймах чиновника Сатіра (емблема «бородата голова»), складові частини яких розподіляються на двох штемпелях, виступає прийменник ЕПІ, тоді як у групі Арістомена (емблема «уклічний Геракл») його немає. Проте в обох цих групах однаковий список імен гончарів, отже вони хронологічно пов'язані між собою.

Відсутність прийменника в гераклейських клеймах¹⁶ викликає певні труднощі у визначенні належності імен***. Досліджуючи енгліфічні клейма, А. А. Нейхардт прийшов до висновку, що і при відсутності прий-

* Поділ написів на дві частини — характерна особливість родоських клейм, причому суміщення легенди в одному штемпелі тут майже не буває. Тому для встановлення їх періодизації ця ознака не вирішальна. Для Синопі, як було сказано вище, поділ напису на дві частини — явище спорадичне і також не має значення для періодизації. На Фасосі це явище є епізодом фасоського клеймування і не може бути основною ознакою (напис на одному клеймі, емблема на іншому або ім'я чиновника — на одному, а ім'я гончаря і емблема — на другому).

¹³ Б. Н. Граков. Древнегреческие гераклейские клейма..., стор. 113, 3; 114, 9, 13; 115, 15, 18.

** Зберігається у Керченському музеї, № 4450.

¹⁴ Б. Н. Граков. Древнегреческие гераклейские клейма..., стор. 114, 14; 116, 22. За нашою класифікацією, астином Філон належить до II групи.

¹⁵ І. Б. Брашинський. Комплекс кровельной черепицы из раскопок ольвийской агоры 1959—1960 гг.— Ольвия. М., 1964, стор. 310, 10, 13.

¹⁶ У комплексі гераклейських клейм з розкопок Мірмекія і Тірітаки точне зазначення імені урядової особи є лише у 20 зразках з 108 (А. А. Нейхардт. К вопросу о политике Евмелана Понте Эвксинском.— Древний мир. Сб. статей. М., 1962, стор. 600). Таке саме співвідношення спостерігається і в колекції ДІМ, як її описує Б. М. Граков: з 69 клейм тільки 11 мають явні імена магістратів, тобто з прийменником (Б. Н. Граков. Энглифические клейма..., стор. 291—296). Їх кількісне співвідношення таке: без прийменника — 724 клейма, з прийменником — 471 (І. Б. Брашинський. Комплекс кровельной черепицы..., стор. 24—25).

*** Гераклейські клейма з безприйменниковими формами нагадують синопські з назвою магістратури, що стоїть між власними іменами. Ця обставина у свій час ускладнила визначення імен астиномів. Але після ретельних спостережень і зіставлень, проведених нами над синопськими клеймами, встановлено, що в тих випадках, коли ско-

менника одне з імен належить чиновнику, оскільки в Гераклеї існувала подвійна система вживання імені магістрату — з прийменниками і без них. При цьому, як слушно зауважує А. А. Нейхардт, обидві форми виступали паралельно, а не послідовно, що, наприклад, мало місце у Синопі, де конструкція з прийменником поступово замінювалась безприйменниковою¹⁷. Наявність прийменника у гераклеїських клеймах є не хронологічною ознакою, а свідченням різновидів, що, як і в синоп-

Рис. 1. Різновиди енгліфічних клейм.

ських написах, є у всіх магістратських групах енгліфічних клейм¹⁸. Візьмемо, наприклад, клейма з іменем чиновника Сатіра. Воно супроводжується прийменником ЕΠΙ, як і в ранніх синопських написах. Назва магістратури відсутня. Ім'я чиновника в одних штемпелях стоїть на першому місці (рис. 1, 1), в інших — на другому (рис. 1, 2). Це різновиди клейм, близькі до варіантів у групі синопського астинома Діонісія. Перший різновид: ім'я чиновника з прийменником на першому місці, потім ім'я гончаря в родовому відмінку. Між ними — емблема — «палиця». Другий різновид: на першому місці скорочене ім'я гончаря, на другому — скорочене ім'я чиновника з прийменником, між ними — «півмісяць» і «палиця»¹⁹. У цьому різновиді одна з емблем змінюється з кожним новим іменем гончаря («півмісяць», «тирс»), а «палиця» залишається. Це нагадує синопські клейма III періоду.

На одному енгліфічному клеймі є два власні імені в називному відмінку (рис. 1). Друге ім'я належить Сатіру, який міг бути гончарем або чиновником. Цілковито можливо, що тут він чиновник, бо це клеймо і попередні різновиди об'єднуються однією емблемою — «палицею», яка, безсумнівно, належить магістрату. Тому клеймо з іменем чиновника в називному відмінку становить третій різновид у цій групі.

І. Б. Брашинський не визнає існування варіантів у магістратських групах гераклеїських клейм, можливо, навіть вони йому невідомі. Як вказувалося вище, він вважає, що наявність або відсутність прийменника слід пояснювати хронологічними відмінами клейм, і на цій основі виділяє свої II і III хронологічні групи, вважаючи деякі імена чиновників омонімічними²⁰. Але тоді безпідставно збільшується кількість імен чиновників, а отже, й магістратських груп, що в свою чергу приводить І. Б. Брашинського до розширення загальних меж існування гераклеїських клейм.

Виділяючи клейма IV групи, він зазначає, що характерною їх особливістю є чіткий відбиток рамки штемпеля, до якої вміщений напис.

рочена до ΑΣΤΥΝΟ назва магістратури, розташована між власними іменами, що стоять у родовому відмінку, перше ім'я — перед назвою магістратури завжди належить астиному. Виняток не зауважено.

¹⁷ А. А. Нейхардт. К вопросу о политике..., стор. 601.

¹⁸ В. И. Цехмистренко. К вопросу о периодизации синопских керамических клейм...

¹⁹ До цього варіанта можна віднести опубліковане В. В. Шкорпілом клеймо, де між іменами зображений «тирс» (В. В. Шкорпіл. Керамические надписи, приобретенные Керченским музеем древностей в 1901 и 1902 гг.— ИАК, вып. 11, 1904, стор. 152, № 638, б).

²⁰ І. Б. Брашинський. Комплекс кровельной черепицы..., стор. 20, 23—24. Йдучи за версією І. Б. Брашинського, ми повинні були б у наведеному прикладі зарахувати перші два клейма до I хронологічної групи, а третє — до III, припускаючи також, що існувало два чиновники з ім'ям Сатіра. Емблема це заперече.

Але така рамка нерідко простежується і в штемпелях попередніх груп у прикладах, наведених І. Б. Брашинським,— її видно на 17 клеймах з 24²¹. Поява рамки залежала від того, наскільки вдавався штемпель у вогку глину амфори. При сильному натисненні відбиток позначався чітко, при слабому — його не було видно. Отже, ця ознака має чисто виробничий характер і ніяким чином не може служити навіть додатковим орієнтиром у періодизації.

До того ж в синопських і херсонеських клеймах горизонтальні рамки штемпелів не завжди чітко відбивалися. Напис складався з чотирьох рядків, і по ширині вони відрізнялися від більш ранніх клейм. Амфори цього часу мали вужчу ручку, ніж попередні. Тому при натисненні штемпелем на амфорну ручку не завжди відбивалися повністю верхній і нижній рядки, а іноді вони зовсім були відсутні. Це створює певні труднощі при читанні написів. Якщо втрачався верхній рядок, у якому звичайно вміщували назву магістратури, то ускладнювалося визначення різновидів клейм, бо форма позначення магістратури часто варіювалась у межах однієї астиномної групи. Коли не відбивався нижній рядок, то було важко визначити ім'я гончаря, і іноді дослідники помилково вважали, що в таких клеймах відсутнє його ім'я.

Клейма IV групи за періодизацією І. Б. Брашинського виділяються ним на основі нової ознаки — даних палеографії і орфографії. Але ці дані не підкріплені стратиграфією.

Тимчасом, зазначає Б. М. Граков, вивчаючи гераклейські й синопські клейма, він переконався, що при датуванні не можна обмежитися лише палеографічним аналізом²². І. Б. Брашинський вважає, що омікрон у клеймах IV групи менший за інші літери, але це твердження суперечить палеографічній таблиці Б. М. Гракова, де перша та друга групи шрифту мають різну величину омікрона²³, отже, хронологічно не розрізняються.

Закінчення родового відмінка на О і ОУ також не можуть служити ознакою різкого розмежування клейм за часом*. Відхилення в накресленні деяких літер зумовлені почерком майстрів. Ці ознаки дають підставу виділити тільки різновиди клейм однієї астиномної або магістратської групи.

Таким чином, всі вище зазначені ознаки, якими керується І. Б. Брашинський у своїй періодизації, не можна покласти в основу визначення хронологічних груп, бо вони вказують лише на ті чи інші різновиди клейм.

На нашу думку, перш ніж намагатися встановити періодизацію, необхідно провести певну роботу по визначенню чітких магістратських груп, як це було зроблено Б. М. Граковим у зв'язку з вивченням синопських клейм. Така систематизація дає можливість виявити гончарів, що мали зв'язок з тим або іншим магістратом, і завдяки цьому виділити близькі за часом магістратські групи.

Як відомо, виникнення гераклейського клеймування Б. М. Граков відніс до кінця IV ст. до н. е., а припинення його — до третьої чверті III ст. до н. е.²⁴ Він уточнив ці дати, обмеживши їх рамки 325—225 рр. до н. е., і переніс початок клеймування в Гераклеї на середину IV ст.

²¹ І. Б. Брашинський. Комплекс кровельной черепицы..., табл. I—III.

²² Б. Н. Граков. Клейменная тара..., стор. 50.

²³ Б. Н. Граков. Эпиграфические клейма..., табл. III.

* В одисму з синопських клейм I хронологічної групи ім'я астинома подається у родовому відмінку із закінченням на οΙΣΤΙΑΙΟ, а ім'я гончаря на ΟΥ—ΟΡΟΟΥ. Таких прикладів багато. Є випадки, коли в синопській астиномній групі одні клейма мають одне написання імені чиновника, а другі — інше. Наприклад, в імені астинома Есхіна різні закінчення родового відмінка ΑΙΣΧΙΝΟ, ΑΙΣΧΙΝΟΥ і ΑΙΣΧΙΝΕΩ, а в імені Ісокрита омікрон іноді замінюється омегою ΙΣΟΚΡΙΤΟΥ і ΙΣΩΚΡΙΤΟΥ.

²⁴ Б. Н. Граков. Эпиграфические клейма..., стор. 195.

н. е.²⁵ Пізніше В. М. Скуднова висловила думку про можливість появи енгліфічних клейм на початку IV ст. до н. е.²⁶ Б. М. Граков (у рукописі IOSPE, III) запропонував нове датування — від рубежу V—IV ст. до н. е. до середини III ст. до н. е. І. Б. Брашинський зробив спробу обґрунтувати ці загальні положення²⁷.

Підтримуючи позицію Б. М. Гракова і В. М. Скуднової щодо початку гераклейського клеймування на рубежі V—IV ст. до н. е., зазначимо, що у комплексі Зеленського кургану немає енгліфічних клейм. Це не випадково, бо у комплексі Павловського кургану, що походить з того самого часу, енгліфічних клейм також немає. Обидва комплекси датуються останньою чвертю IV ст. до н. е.²⁸

Городище Танаїс, яке виникло на початку III ст. до н. е.²⁹, не дає гераклейських клейм. Д. Б. Шелов зазначає, що під час розкопок Танаїса в 1955—1960 рр. знайдено кілька сот клейм на ручках елліністичних амфор, але майже всі вони родоські. Тільки поодинокі екземпляри походять з Синопи, Коса, Кніда, Херсонеса та інших центрів³⁰.

У Східному Криму, де розвідки і розкопки велись І. Т. Кругликовою, на території боспорської хори у шарах III ст. до н. е. майже або зовсім немає енгліфічних клейм³¹. При розкопках боспорського замського маетку (III—II ст. до н. е.), що проводилися під керівництвом В. Ф. Гайдукевича³², не знайдено жодного гераклейського клейма. Не виявлено їх і в городищі Неаполя Скіфського³³, яке датується III ст. до н. е., а також на досліджених О. Д. Дашевською поселеннях північно-західного Криму, що виникли у III ст. до н. е. Вони відомі тільки на городищах в Керкінігіді, Калос Лімені³⁴, заснованих раніше поблизу бухти Вітряна. Одне гераклейське клеймо з 20, знайдених на городищі Чайка в 1963 р., датується О. М. Карасьовим IV ст. до н. е., хоч він і зазначає, що серед знахідок 1963 р. переважає матеріал III ст. до н. е.³⁵

Ольвійська водойма, розкопана у 1955—1956 рр., дала величезну кількість клейм III—II ст. до н. е., але серед них не виявилось жодного енгліфічного³⁶. 1960 р. під час розкопок городища поблизу с. Південне було знайдено 27 клейм³⁷. З них 11 фасоських, 8 гераклейських, 3 херсонеські, 1 синопське. Фасоські клейма пізні, з написом по обох боках

²⁵ Б. Н. Граков. Клейменная тара..., стор. 49; И. Б. Зеест. О типах гераклейских амфор.— КСИИМК, XXII. М., 1948, стор. 48.

²⁶ В. М. Скуднова. Комплекс находок из раскопок святилища кабиров в Нимфее.— КСИИМК, вып. 63. М., 1956, стор. 137.

²⁷ И. Б. Брашинский. Комплекс кровельной черепицы..., стор. 27.

²⁸ В. И. Цехмистренко. Синопские керамические клейма с именами гончарных мастеров.— СА, № 3. М., 1960, стор. 70—71.

²⁹ В. Д. Блаватский. Античная археология Северного Причерноморья. М., 1961, стор. 278; Д. Б. Шелов. Итоги археологического изучения Танаиса.— КСИИ АН УССР, вып. 100. М., 1965, стор. 81. І. Б. Брашинський вважає, що Танаїс виник у середині III ст. до н. е. (И. Б. Брашинский. Комплекс кровельной черепицы..., стор. 26).

³⁰ Д. Б. Шелов. Экономическая жизнь Танаиса.— Античный город. М., 1963, стор. 116.

³¹ И. Т. Кругликова. Поселение Золотое Восточное.— КСИИМК, вып. 70, 1957, стор. 133—135; іі ж. Исследование сельских поселений Боспора.— ВДИ, № 2. М., 1963; та ін.

³² В. Ф. Гайдукевич. Новые этнографические данные о боспорских черепичных эргастериях.— СА, № 7, 1958, стор. 125, 7.

³³ И. Б. Зеест. К вопросу о торговле Неаполя и ее значение для Боспора.— МИА, № 33. М., 1954, стор. 71—72.

³⁴ М. А. Наливкина. Раскопки в Евпатории.— КСИИМК, вып. 58. М., 1955, стор. 69—70.

³⁵ А. Н. Карасев. Раскопки городища у санатория «Чайка» близ Евпатории в 1969 г.— КСИИ АН СССР, вып. 103. М., 1965, стор. 136, 138.

³⁶ Е. И. Левин. Керамический комплекс III—II вв. до н. э. из раскопок ольвийской агоры.— Ольвия. Теменос и агора. М.—Л., 1964, стор. 259—260.

³⁷ А. Г. Сальников. Из истории торговых связей поселений на побережье Днестровского лимана с Грецией.— МАСП, вып. 4, 1962, стор. 61.

штемпеля. Синопське з іменем астинома Геракліда належить до III хронологічної групи (за нашою класифікацією) і датується останньою чвертю IV ст. до н. е. Херсонеські клейма віднесені, за Р. Б. Ахмеровим, до кінця IV ст. до н. е. Як зазначає А. Г. Сальников, на всіх городищах узбережжя Дністровського лиману спостерігається відсутність клеймованої тари Родоса³⁸, що є важливим показником для датування знайдених клейм.

Отже, гераклеїські клейма у датованих комплексах III ст. до н. е. вже не трапляються. Цілком вірогідно, що тут в останній чверті IV ст. до н. е. припинилося клеймування гостродонних амфор*. Весь період існування гераклеїських клейм, точніше виготовлення амфор з англійськими клеймами, охоплював час з рубежу V—IV ст. до н. е. до кінця IV ст.—близько 80—100 років³⁹. Кількість імен чиновників, зареєстрованих Б. М. Граковим у 1926 р. (іншого зведення поки що немає), приблизно відповідає цьому періоду⁴⁰.

В. И. ЦЕХМИСТРЕНКО

К датировке гераклеийских клейм

Резюме

Статья посвящена проблеме изучения клейм Гераклеи Понтийской, уже неоднократно привлекавших внимание исследователей. На основании аналогий с другими группами клейм, в частности синопскими и фасосскими, подвергается сомнению ряд положений о периодизации гераклеийских клейм, предложенных И. Б. Брашинским. Автор считает, что хронологические признаки, выбранные И. Б. Брашинским, являются, по существу, признаками разновидностей клейм. Предлагается предварить работу по периодизации гераклеийских клейм составлением хронологического списка магистратов, как сделал Б. Н. Граков для Синопы. Период изготовления амфор с англифическими клеймами ограничивается временем рубежа V—VI в. до н. э. и до конца IV в. до н. э.

С. П. ПАЧКОВА

Виготовлення кераміки у племен зарубинецької культури

У статті розглядаються деякі питання технології керамічного виробництва у племен зарубинецької культури.

Сировина та основні рецепти керамічного тіста. Керамічне виробництво починається з добору необхідної сировини, основною частиною якої є глина. Аналіз кераміки свідчить, що зарубинецькі гончарі мали свою практично розроблену технологію сортування глини. Для виготовлення посуду використовувалися пісні та жирні гончарні глини. Вироби, що зазнають дії високих температур, наприклад тиглі і лячки для плав-

³⁸ А. Г. Сальников. Из истории торговых связей..., стор. 72.

* Знахідки амфор з гераклеїськими клеймами у шарах пізніше IV ст. до н. е. свідчать про тривале існування амфор, що вживалися у господарстві як тара для збереження продуктів.

³⁹ Приблизно на таку саму кількість років вказує і Б. М. Граков (Б. Н. Граков. Англифические клейма..., стор. 195; його ж. Клейменная тара..., стор. 49).

⁴⁰ Б. Н. Граков. Англифические клейма..., стор. 183—191. У зв'язку з тим, що Б. М. Граков дотримувався гіпотези про існування подвійних форм, багато імен чиновників увійшло до списку імен гончарів.